

ARBETSMILJÖ FONDENS SAMMANFATTNINGAR

1317

Vinnare och förlorare

En förstudie av medelålders och äldre kvinnors arbetsmiljö

För innehållet i sammanfattningen svarar Lena Lannerheim, Gerontologiskt Centrum, Karl XII gatan 1, 222 20 Lund, tel 046-12 22 45 och Eva Fasth, Sociologiska inst, Lunds universitet, Box 114, 221 00 Lund, tel 046-10 88 46

Pnr 88-0139

Arbetslivsforskning, psykosociala problemområden, övrigt (69)

Oktober 1989

Vad behandlas i studien?

Strukturförändringar, rationaliseringsåtgärder och den snabba tekniska utvecklingen har medfört förändringar i arbetslivet, som återverkar på arbetsmiljön och bidrar till ökade krav på anpassning. Beträffande 'äldre arbetskraft' finns en gammal uppfattning om att den inte engagerar sig i dessa förändringar, att den drar sig tillbaka. Det finns emellertid en rad studier från de senaste decennierna, som visar att arbetsprestationer är mindre beroende av ålder än av yttre omständigheter, fördomar eller personlighetsfaktorer.

Som arbetsmarknaden ser ut inför 90-talet med högkonjunktur och problem med arbetskraftsförsörjningen är kvinnor en viktig grupp och även de äldre kvinnorna,

bland annat av skälet att de behövs i arbetskraften. I en högkonjunktur kan arbetsmiljön tänkas bli allt väsentligare. Arbetstagarerna kan ställa högre krav på arbetsmiljön därför att det är relativt enkelt att få ett nytt arbete. Arbetsgivarna vill troligen behålla sin 'goda' arbetskraft, eftersom det alltid är dyrt att skola in ny. Frågan är om de äldre kvinnorna betraktas som 'god' arbetskraft och om de kan/vill åldras i sitt yrke.

Just de äldre kvinnorna på arbetsmarknaden har vi förhållandevis liten kunskap om. Var finns de? Hur rör de sig mellan yrken? Hur förhåller sig gruppen äldre (55–64 år) till andra kvinnogrupper på arbetsmarknaden? Hur ser deras arbetsmiljö ut? Detta är exempel på frågor, som behandlats i denna förstudie.

Vårt huvudsyfte i en kommande studie är att besvara frågan om vilka som är vinnare och vilka som är förlorare bland äldre kvinnlig arbetskraft.

I denna förstudie har vi huvudsakligen utgått från befintlig offentlig statistik i ett försök till kartläggning av hur arbetsmarknaden för medelålders och äldre kvinnor ser ut. Genom denna har vi sedan fördjupat studien inom olika yrkesområden/enskilda yrken, där de 'stora' arbetsmiljöproblemen för äldre kvinnor kan tänkas förekomma. Bearbetningen av befintlig statistik har i vissa fall medfört betydande svårigheter, då indelning i åldersgrupper varit olika vid skilda tidpunkter. Ett annat, kanske större problem är att det finns en mängd mycket intressant statistik, men den anger ingen åldersfördelning utan enbart kön.

Vilka är de viktigaste resultaten?

Denna förstudie utgör endast en början till ett pussel, där några få bitar är på plats. De viktigaste bitarna vi funnit är att:

- medelålders och äldre kvinnor finns inom kvinnodominerade yrken i större utsträckning än yngre kvinnor (kartläggning av över- och underrepresentation av äldre kvinnor i olika yrken)
- de äldre kvinnorna finns inom yrken som i princip inte kräver någon utbildning; yrken som kan ses som hemmets förlängning
- medelålders och äldre kvinnor har en lägre utbildningsnivå än yngre kvinnor, vilket sannolikt bidrar till att de återfinns inom yrken som har en bristande arbetsmiljö
- kohortstudier har mer att bidra med än upprepade tvärsnittsstudier
- det är önskvärt att även kunna följa enskilda individer över tid (panelundersökningar).

Äldre kvinnor på arbetsmarknaden

Antalet förvärvsarbetande kvinnor mellan 45 och 64 år har mer än tredubblats under

tidsperioden 1940 till 1980. Ökningen är större för denna åldersgrupp än för kvinnorna som helhet. Mönstret blir detsamma om vi använder oss av andra måtenheter. År 1970 var det relativa årsarbetskraftstalet 52 % för kvinnor i åldern 55–64 år (mot totalt 64 % för kvinnorna). År 1980 hade motsvarande tal ökat till 63 % (mot totalt 73 %). Även sysselsättningsintensiteten har ökat för kvinnorna i denna åldersgrupp. Av kvinnorna som år 1983 var 55–59 år fanns 75 % i arbetskraften, medan motsvarande andel för kvinnor 60–64 år var ca 45 %. Det visar sig att kvinnorna (i likhet med män) trappar ner sin yrkesverksamhet från 60 år och uppåt och att deltidsarbetet framförallt har ökat bland kvinnor, som närmar sig pensionsåldern. Kvinnorna i denna åldersgrupp drabbas också i större utsträckning än andra grupper av långtidsarbetslöshet liksom arbetslöshet överhuvudtaget. Den har ökat mellan åren 1970 och 1985. De allra färskaste siffrorna från SCB visar dock att skillnaden nu planat ut mellan män och kvinnor.

Äldre kvinnors utbildning

Äldre kvinnor (55–64 år) har i genomsnitt en lägre utbildningsnivå än medelålders kvinnor (45–54). De äldre kvinnornas andel är lägre på samtliga utbildningsnivåer utöver den grundläggande, som i detta fall är en förgymnasial utbildning kortare än nio år (folkskola eller motsvarande). På denna lägsta utbildningsnivå återfinns ca 1/3 av kvinnorna inom båda åldersgrupperna.

Det är intressant att notera att kvinnor över 40 år har en ökad utbildningsbenägenhet. De är tex överrepresenterade inom såväl kommunal vuxenutbildning som inom folkhögskoleutbildning. Några 'typiska' kvinnoutbildningar (bl a utbildning till lärare inom hälso- och sjukvård, utbildning till lärare inom handel och kontor) har dessutom en hög medianålder, vilket medför att de färdigutbildade kvinnorna sannolikt är cirka fyrtio år.

Kvinnoyrkena är också de äldre kvinnornas yrken

En stor andel kvinnor har av tradition funnits i ett mindre antal kvinnodominerade yrken (med mer 50 procent kvinnor); yrken som kan ses som hemmets förlängning. De sju största yrkesområdena för samtliga kvinnor (med ett totalantal kvinnor mellan ca 275 000 och ca 75 000) anges nedan i rangordning och jämförs med de yrkesområden, som de äldre kvinnorna återfinns i (rangordnade):

Samtliga kvinnor 16—64 år	Kvinnor 55—64 år
kontorsarbete	kontorsarbete
hälso- och sjukvårdsarbete	husligt arbete
husligt arbete	hälso- och sjukvårdsarbete
kommersiellt arbete (affärsbiträden m fl)	kommersiellt arbete
pedagogiskt arbete	fastighetsskötsel/ städning
fastighetsskötsel/ städning	bokförings-/kassaarbete
bokförings-/kassaarbete	pedagogiskt arbete

I princip återfinns vi alltså kvinnor 55—64 år inom samma yrkesområden som kvinnorna totalt, men i en något annan rangordning. Antalet 'äldre' personer inom nämnda yrken varierar mellan ca 36 700 i kontorsarbete och ca 9 000 i pedagogiskt arbete.

Måtten på yrkesområdena är emellertid alltför grova, varför vi har specialstuderat olika yrken för att få en närmare kunskap om andelen kvinnor 55—64 år inom enskilda yrken. Bland annat har vi studerat över- och underrepresentation av 55—64-åringar i förhållande till yngre kvinnor och till totalantalet kvinnor. Nedan ges exempel på yrken (i storleksordning), där gruppen 55—64 år är *överrepresenterad* mot beräknad andel 14%. Siffrorna rör sig i samtliga fall framöver om personer som arbetar 20 timmar eller mer per vecka.

Exempel per yrken med *överrepresentation* av 55—64-åringar

Yrken	Antal ca	Andel %
affärsbiträden m fl	20 000	20
städare	17 300	21
hemvårdarinnor	10 300	25
köksbiträden	8 400	21
kockar, kallskänkor	5 800	27
sömmerskor	3 700	27
bibliotekarier, museitjänstemän	1 400	18

Exempel på yrken med *förväntad* (14%) representation av 55—64-åringar

Yrken	Antal ca	Andel %
sekreterare/maskinskrivare	33 000	14
bokförare/kontorskassörer	7 400	14
butik-/restaurangkassörer	2 500	13
telefonister	2 800	16
postassistenter, postexpeditörer	2 000	16

Exempel på yrken med klar *underrepresentation* av 55—64-åringar

Yrken	Antal ca	Andel %
socialtjänstemän	2 200	9
banktjänstemän	1 150	9
klasslärare	1 900	7
laboranter, laboratoriebiträden	1 160	7
tandsköterskor	850	5
förskollärare	600	2

Vi finner att kvinnorna 55—64 år är överrepresenterade inom yrken, som vanligtvis inte kräver någon längre utbildning; yrken som kan ses som "hemmets förlängda arm". En jämförelse med yngre kvinnor (35—54 år) visar att dessa är överrepresenterade inom ett betydligt färre antal yrken. Här förekommer fler yrken som kräver utbildning. Dessutom saknas många av de yrken, som är inriktade mot "hushållsgöromål" i vid mening.

De nämnda siffrorna ger dock enbart en ögonblicksbild av förhållandena 1980. De säger ingenting om dynamiken på arbetsmarknaden; ingenting om vad som hänt över tid. Vi har därför gjort kohortanalyser (följer en åldersgrupp över tid) bla för åldersgruppen kvinnor, som var 45–54 år 1970. En jämförelse tio år senare (1980) visar intressanta förändringar, då individerna i samma grupp alltså var 55–64 år gamla. I samtliga fall rör det sig om antal personer som arbetar tjugo timmar eller mer per vecka. Här följer några få exempel på hur utvecklingen ser ut inom vissa yrken:

Vi har tidigare sett att bland affärsbiträden är gruppen 55–64 år överrepresenterad (20 % mot förväntat 14 %) år 1980. Mellan 1970/1980 har antalet kvinnor (totalt i alla åldrar) *minskat* med 13 procent (från ca 117 500 till ca 102 600) i detta yrke, men det har skett en ännu *kraftigare minskning* (–36 %) i den undersökta kohorten (från ca 31 500 till ca 20 000).

Även i yrket städare är de äldre kvinnorna överrepresenterade (21 % mot förväntat 14 %). 1970 arbetade totalt ca 49 000 städare. Tio år senare hade antalet *ökat* till ca 82 900 (en ökning med 69 procent). Det har även skett en *svag ökning* (+8 %) i den undersökta kohorten, men i förhållande till den totala procentuella ökningen kan den dock betraktas som mycket liten (från ca 16 000 till ca 17 300).

Gruppen klasslärare har *ökat* totalt i Sverige med 45 procent (från ca 30 800 till 44 000), medan kohorten under motsvarande tid *minskade* med 43 procent (från ca 3 400 till ca 2 000), vilket vi antar beror på att yrket allmänt betraktas som psykiskt påfrestande och dessutom kräver en ny utbildning, som få kvinnor har eller skaffar sig i åldrarna över fyrtio.

Gruppen sjukvårdsbiträden har totalt *ökat* i antal (20 tim eller mer/v) från ca 94 300 personer år 1970 till ca 152 800 personer år 1980, en ökning med 62 procent. Under samma tid har kohorten *minskat* sin andel med 14 procent.

I den stora gruppen sekreterare/maskinskrivare finner vi dock en god överensstämmelse med den strukturella förändringen. Personerna i yrket har *ökat* med 239

procent medan kohorten uppvisar en *liknande ökning* (+226 % eller från ca 10 100 personer till 33 100). Om vi däremot jämför antalet personer, som 1970 var 55–64 år med samma åldersgrupp tio år senare (dvs inte följer kohorten) visar det sig att närmare 30 000 fler kvinnor i den 'äldre' gruppen arbetar som maskinskrivare/sekreterare år 1980 än 1970 (obs: enbart 20 timmar eller mer).

Arbetsmiljö

Vi saknar uppgifter om specifikt de äldre kvinnornas arbetsmiljö, eftersom vi inte har kunnat finna några undersökningar, som innehållit sådana specialstudier. Det finns dock enskilda forskare som behandlat även äldre kvinnor och deras arbetsmiljö, men i dessa fall rör det sig om ett mindre antal kvinnor, som gjort uttalanden om sin arbetsmiljö. Inte heller i befintlig statistik har vi funnit några data, som samtidigt behandlar kön, ålder och arbetsmiljö mer systematiskt. Utifrån kombinationer av olika offentliga statistiska källor har vi ändå kunnat dra vissa slutsatser om äldre kvinnors arbetsmiljö.

De äldre kvinnorna (55–64 år) var år 1980 överrepresenterade inom tex yrkena affärsbiträden och städare. För dessa två yrken gäller att arbetsmiljön i ett flertal avseenden kan betecknas som bristfällig. Som exempel kan nämnas att affärsbiträdena säger att de vrider sig mycket i arbetet (42 %), att de inte kan ta kortare pauser (38 %), att de har ont i höfter, ben, knän, fötter varje eller varannan dag (23 %), att de har enklare upprepade arbeten (21 %), att de är uttröttade i kroppen efter arbetet (20 %).

För städarna är bristerna i arbetsmiljön än mer markerade: de har enkla upprepade arbeten (70 %), de vrider sig mycket i arbetet (60 %), de arbetar framåtböjda utan stöd (48 %), de arbetar i vriden ställning (43 %), de arbetar nedhukade eller på knä (29 %), de är uttröttade i kroppen efter arbetet (35 %), de har ont i axlar och armar (30 %), de inte kan ta kortare pauser (25 %).

För kvinnor inom tjänstemannayrken på mellannivå och däröver är de arbetsmiljömässiga förhållandena troligen bättre eller

riktigare uttryckt annorlunda. Detta förhållande borde i så fall även gälla äldre kvinnor. Om detta antagande är riktigt kan vi inte uttala oss utifrån tillgänglig litteratur och statistik. Mot bakgrund av vår kunskap om äldre kvinnors utbildningsnivå är sannolikheten för att återfinna ett större antal äldre kvinnor på denna yrkesnivå dock inte särskilt stor.

I denna förstudie hade vi inte avsikten att besvara vår huvudfråga: "Vilka är vinnare och vilka är förlorare" på ett individuellt plan. Vi kan däremot utifrån de kunskaper vi skaffat oss under studiens gång säga, att de generella sanningar vi funnit i förstudien ger antydningar om var problemen ska sökas. Vi målar en ganska dyster bild, som kan tyckas fylld av äldre "förlorare" inom vissa yrkesområden. Vi antar emellertid att det finns såväl vinnare som förlorare i varje yrke. Vinnarna skulle i så fall vara de som inte bara anpassar sig till en svår arbetsmiljö — utan vidtar olika mått och steg för att

förbättra sin arbetsituation — och som också lyckas. Förlorarna är de som uppfattar sin arbetsmiljö som bristande och som inte försöker ändra på förhållandena. Förlorare är även de som försökt men inte lyckats ändra sin arbetsituation, liksom individer där förmågan att anpassa sig eller "stå ut" blir måttet på den egna arbetsprestationen.

Rapporten

Vinnare och förlorare: En förstudie av medelålders och äldre kvinnors arbetsmiljö (50 sid) kan beställas vid Gerontologiskt Centrum, Karl XII gatan 1, 222 20 Lund.

Rapporten innehåller också en genomgång av nyare svensk litteratur (i huvudsak från 70- och 80-talen) rörande teorier kring åldrande, kvinnors relation till arbetsmarknaden ur ett livscykelperspektiv samt kvinnor och arbetsmiljö. En mindre pilotstudie om åsikter kring begreppet 'äldre arbetskraft' har också ingått.

Arbetsmiljööfonden

Box 1122, 111 81 Stockholm
Tel 08-796 47 00 (vx)